

Sammlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 114 1993

Svenska Litteratursällskapet

Detta verk har digitaliserats. Bilderna av den tryckta texten har tolkats maskinellt (OCR-tolkats) för att skapa en sökbar text som ligger osynlig bakom bilden. Den maskinellt tolkade texten kan innehålla fel.

REDAKTIONSKOMMITTÉ

Göteborg: Lars Lönnroth, Stina Hansson

Lund: Ulla-Britta Lagerroth, Margareta Wirmark

Stockholm: Inge Jonsson, Kjell Espmark, Ulf Boëthius

Umeå: Sverker R. Ek

Uppsala: Bengt Landgren, Johan Svedjedal

Redaktör: Docent Ulf Wittrock, Litteraturvetenskapliga institutionen,
Slottet ing. AO, 752 37 Uppsala

Distribution: Svenska Litteratursällskapet,
Litteraturvetenskapliga institutionen, Slottet ing. AO, 752 37 Uppsala

Utgiven med understöd av

Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet

Bidrag till *Samlaren* bör vara maskinskrivna med dubbla radavstånd och eventuella noter skall vara samlade i slutet av uppsatsen. Titlar och citat bör vara väl kontrollerade. Observera att korrekturändringar inte kan göras mot manuskript.

ISBN 91-87666-08-01

ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by

Fälths Tryckeri, Värnamo 1994

Recensioner av doktorsavhandlingar

Leif Åslund: *Magnus Gabriel De la Gardie och våltaligheten*. Studia Rhetorica Upsaliensia 1. 1992.

Få politiker från den äldre svenska historien ter sig mer gåtfulla, storslagna men också tragiska än Magnus Gabriel De la Gardie. Man kan också säga att han förkroppsligar hela det svenska stormaktsväldet. Född 1622 var han blott en liten pojke då Sverige gick in i trettioåriga kriget och då han 1686 dog kunde den insiktsfulle nog ana vad som komma skulle av krigsmotgångar under 1700-talets första decennier. Hans far och farfar hade varit framgångsrika fältherrar och själv gjorde han försök att bli krigare, men vankelmodig och försiktig som han syntes vara bidrog han inte till några framgångar i fält. Hans framtid låg istället vid rådsbordet och i talarstolen, där hans våltalighet och intellekt bättre kom till sin rätt. Under några år var hans makt stor och hans rikedomar väldiga; hans intresse för kultur och utbildning gjorde honom till en betydande mecenat och under fyrtio års tid var han Uppsala universitets kansler. Men hans fall blev också stort. Han förlorade inte bara sin makt, stora delar av hans gods drogs in till kronan och tämligen utblottad ägnade han sina sista år åt stillsamma studier och tankar på livets förgänglighet. Vi har i vår psalmbok ännu kvar psalm 621 som vittnar om greve Magnus' sinnesstämning under dessa år där allmänna kristna tankar på tidens karakteristiska sätt hos honom bemängdes och färgades av stoisk moralfilosofi.

Det är denne De la Gardie Leif Åslund ägnat en inträngande och välskrivna studie i ämnet retorik; han har i sin avhandling särskilt uppmärksammat De la Gardies sätt att använda retoriken i sin politiska gärning. Däremot har författaren lämnat åsido allt material som rör själva de politiska besluten. Avsikten har inte varit att diskutera klokskapet i De la Gardies politiska gärning, även om han naturligtvis ibland inte kan undgå att reflektera över det.

Avhandlingen består av fyra huvudavsnitt. Det första ägnas Magnus Gabriel De la Gardies studieår, det andra och mest omfattande hans politiska gärning främst som rikskansler under 30 år, därpå behandlar det tredje kapitlet hans uppdrag som universitetskansler; det fjärde kapitlet ägnas hans sista fem år, då han i praktiken lämnat politiken och det mesta av det offentliga livet.

Man kan konstatera att boken delvis är kronologiskt uppbyggd men de båda huvudkapitlen, två och

tre, löper i stort sett parallellt i tiden, omgärdade av ett avsnitt om De la Gardies studieår och ett om hans ålders höst.

Författaren tar avstamp i den traditionella, huvudsakligen negativa, bilden av De la Gardie; redan i slutet av 1600-talet beskrevs han ju som en man utan »fermeté och constance», d.v.s. svag, obeslutsam och föga ihärdig. Mot denna bild kontrasterade greve Magnus ståtliga yttre apparation, hans magnifika uppträdande och inte minst hans av många omvittnade våltalighet.

I stort sett har eftervärldens negativa uppfattning om Karl XI:s förmyndarregering också kommit att gälla dess ledare, De la Gardie. 1800-talets och romantikens svartmålning av retorik medförde dessutom att bilden av honom blev än mörkare; hans våltalighet betraktades då som ytterligare ett bevis på hans många karaktärsbrister. Inte minst lyfte man fram hans förment ekonomiska lättsinne. Först Georg Wittrock i början av 1900-talet sökte i någon mån revidera denna dystra bild både av förmyndarregeringen och av De la Gardie.

Leif Åslunds avsikt med avhandlingen *Magnus Gabriel De la Gardie och våltaligheten* har primärt inte varit att fördjupa sig i De la Gardies teoretiska studier av retoriken utan mer att studera en man som varit i hög grad aktivt verksam i det offentliga livet och som därför praktiskt tillämpat dessa teoretiska studier i våltaliga orationer och anföranden. Dessutom har författaren velat göra stilistiska iakttagelser av hur De la Gardies tal utformats i olika språkliga situationer och på så sätt kunna »teckna en helhetsbild av Magnus Gabriel De la Gardie som talare». Mer eller mindre explicit – Åslund är tämligen försiktig i sina uttalande avsikter – framskyftar ambitionen att denna undersökning av greve Magnus' talekonst också skall ge nya perspektiv på honom som politiker.

Det är en ambitiös plan och ingen kan kritisera författaren för uppenbara svårigheter att genomföra den. Han har nämligen haft betydande problem att finna lämpligt källmaterial och – där sådant verkligen funnits i riklig mängd – att bearbeta och sovra i ohanterliga manuskript. Här skall genast vidgås att Åslund ådagalagt stor skicklighet i sina arkivstudier. Det gäller för hela avhandlingen men inte minst för kapitel två, där tyngdpunkten i avhandlingen får sägas ligga. Där behandlas alltså huvudsakligen De la Gardies verksamhet i rådet och inför ständerna.

Författaren drar här fram material som är alltför litet utforskat. Vi har nämligen bevarade protokoll, t.o.m. två varandra oberoende sådana, av rådets överläggningar och författaren har med stor flit och akribi kunnat studera hur besluten gick till i rådet och hur De la Gardie i praktiken skötte överläggningarna. Materialet är omfattande. Författaren uppskattar sidantalet till omkring 30.000 sidor för den behandlade perioden, handskrivna och stundom svårlästa.

Det säger sig självt att dessa protokoll inte är något alldeles oproblematiskt källmaterial. De är ju skrivna av sekreterare och endast i undantagsfall stenografiskt nedtecknade. Det innebär att de som fört protokollet sökt återge repliksiften ur sina utkast eller ur minnet; man får nog också anta att rådherrarna i efterhand många gånger gjort korrigeringar av sina uttalanden. Åslund är ingalunda omedveten om dessa och andra källproblem men i praktiken bortser han ifrån dem.

Med tanke på materialets omfång har författaren naturligtvis tvingats till koncentration och han tar därför bara upp till behandling rådsdiskussioner i samband med riksdagarna; därigenom har han även kunnat följa hur rådsdebatter sedan omsatts i propositioner och liknande inför ständerna. De la Gardie har oftast varit den som trätt inför ständerna och fört rådets talan. På så sätt har Åslund i vissa fall kunnat få tämligen rikhaltiga exempel på hur greve Magnus använt retoriken i ett visst ärende men olika fora.

Särskilt har författaren emellertid intresserat sig just för rådsdebatten och här har han också lyft fram ett material som hittills varit alltför lite nyttjat av forskningen. Den intressanta frågan är naturligtvis hur man använde retoriken i en liten grupp av likar som rådet utgjorde. Traditionen att avhandla svåra frågor med argumentation *pro et contra* har varit vanlig. Men däremot är det alltför lite utrett hur man i praktiken använde denna metod. Här har Åslund både i en tidigare uppsats och nu i avhandlingen lämnat betydande bidrag till fortsatt forskning över denna *consultatio*-teknik.

Samma problem har vi naturligtvis även då De la Gardie uppträdde i konsistoriet i Uppsala, även om hans ställning och auktoritet där var en annan än i rådet.

Den bild Åslund tycker sig få genom sina analyser av De la Gardie är en annan än den gängse uppfattningen av honom som en svag, loj och ekonomiskt lättsinnig politiker. Åslund vänder sig med stor skärpa mot t.ex. den genomgående negativa – för att inte säga direkt nedvärderande – uppfattning som Annerstedt framför om De la Gardie som universitetskansler. Istället framhåller författaren den skicklighet och den auktoritet som präglat De la Gardies uppträdande: »Med rutin och effektivitet leder han förhandlingarna, ställer proposition och ser till att man kommer fram till beslut.»

Även om man lätt kan instämma i Åslunds huvudpoäng, att man inte kan förstå och värdera De la Gardie som politiker utan att också förstå den roll retorikens olika regler spelat för honom, och att *pro et contra*-argumentationen i sig alls inte kan tolkas som vankelmod utan tvärtom som ett ytterst med-

vetet sätt att nå beslut, måste ändå vissa reservationer göras. Vi finner i rådsprotokollen exempel på att De la Gardies kolleger kunde behandla honom på ett sätt som allvarligt ifrågasatte hans auktoritet. Ett exempel härpå är diskussionen 1654 om Sverige borde uppta krigshandlingarna eller ej; efter ett långt och ordrikt inlägg ifrån De la Gardie där denne snarare sökte med distinktioner och liknande sammanfatta situationen än att ange några egna argument fick han en direkt knäpp på näsan av rikskanslern Erik Oxenstierna som ironiskt konstaterade att alla nog redan visste att det ännu rådde fred. Likaså kan man inte alltid hålla med Åslunds uppfattning att De la Gardie varit sina rådskolleger överlägsen i kunskaper.

Överhuvudtaget måste det sägas att Åslund tvingats att begränsa kontexten till rådsdebatten till ett minimum. Det gör naturligtvis analysen av varje debattillfälle ytligare och stundom kan man se att resultatet alltså blir rent missvisande.

Även om författaren strävar efter en balanserad och nyanserad syn på De la Gardie framträder också ganska snart och uppenbart hans egen sympati för den store men också tragiske stormaktstida svensk. Åslund förfaller aldrig till någon hagiografi men man kan stundom märka i hans analys av hur De la Gardie lett rådsförhandlingarna eller konsistoriet att han tenderar att något övervärdera dennes insats. I fråga om greve Magnus insats som universitetskansler är det lättare att instämma i Åslunds indignation över Annerstedts omdöme. Även om De la Gardie inte förmått att uträtta så mycket konkret för universitetet så är det alldeles uppenbart att han i många fall direkt aktivt stödde akademiens sak; i något fall tycks han t.o.m. direkt ha tagit också ställning för konsistoriet mot regeringen.

Å andra sidan bör det också sägas att Åslunds ambition att ta upp så stor del av De la Gardies verksamhet ofrånkomligen framtingat en stark sovring i materialbehandlingen; ett alltför ingående studium av kontexten hade med dessa utgångspunkter helt enkelt varit omöjligt.

Under första kapitelrubriken, *Studieår*, döljer sig inte bara Magnus Gabriel De la Gardies yngsta år och skoltiden utan här söker författaren också ge en bild av hur denne adelsyngling lärde sig just retorikens elementa. I det stora hela har hans utbildning varit tidstypisk för högadelns barn. Redan vid 13 års ålder skrevs han in vid Uppsala universitet och blev fyra år senare upphöjd till *rector illustris*, hans första offentliga ämbete. Som sådan förväntades han knappast att styra universitetet och han fick heller ingen lön; däremot förväntades att han skulle sprida glans åt akademien och att han därmed också skulle kunna medverka till att statsmakten på allehanda sätt skulle gynna universitetet. Som hedersrektor hade han rätt att delta i konsistoriesammanträden.

Men redan året därpå, alltså 1640, begav sig De la Gardie ut på den obligatoriska bildningsresan; han sökte sig särskilt till Holland och de holländska universiteterna och här kan Åslund på goda grunder anta att De la Gardie personligen sannolikt träffat den

oerhört inflytelserike läroboksförfattaren i retorik, Gerardus Joannes Vossius.

Författaren har genom energisk jakt efter material i olika arkiv funnit några s.k. florilegier av den unge De la Gardies hand; i dem hade han – som brukligt var – satt upp ett stort antal *loci communes*, vilka bildade utgångspunkt för talaren då han skulle behandla vilket som helst ämne. Mestadels bestod dessa florilegier av mängder av sentenser från antika författare. I De la Gardies fall är de flesta *loci* hämtade från Cicero, Sallustius, Cornelius Nepos, Curtius, Justinus samt Livius.

Åslund drar av detta slutsatsen att den unge De la Gardie skaffat sig »en bred beläsenhet i den klassiska litteraturen». Och han anser sig även av dessa sentenssamlingar kunna sluta sig till att De la Gardie medvetet inriktat sina studier på etik, politik och retorik, vilka ju också kunde utgöra en förberedelse för hans kommande politiska karriär. Och författaren utvecklar ytterligare sitt resonemang genom ingående analys av några tal som den unge De la Gardie hållit, ett över den stupade Gustaf II Adolf och ett till universitetet.

Men även om författaren här i huvudsak ger uttryck för sannolika slutsatser måste dock en viktig invändning göras. Man kan inte alls av dessa florilegier dra så vittgående slutsatser om deras författares lärdom och beläsenhet. Några uppenbara skrivfel i latinet avslöjar nämligen obarmhärtigt att De la Gardie *inte alls läst* de klassiska författarna, han har helt enkelt skrivit ner sentenserna på diktamen. Det har alltså varit hans lärare som haft denna beläsenhet. Nu hindrar detta naturligtvis inte att De la Gardie senare i livet själv verkligen läst dessa antika författare men därom vet vi alltså inget.

Sista kapitlet i avhandlingen har Åslund kallat *Avskedet*, ett avsked från det offentliga, politiska livet, men också en förberedelse till ett avsked från livet. Här framskyntar mer av människan De la Gardie, och hur han smyckade sina slott och trädgårdar i tidens propietistiska och stoisk-kristna anda och ägnade sig åt studier. Här har Åslund också studerat tal som De la Gardie hållit i stunder av provning och motgång som då han tvingades lämna rikskanslersämbetet eller då han skrev personalierna till likpredikan över sin mamma, Ebba Brahe, och sin lille son Ludvig Pontus.

Utöver alla dessa motgångar kunde ju greve Magnus dessutom se sig bragt till ruinens brant genom reduktionspolitiken och man kan väl inte förundras över att det framskyntar en trött bitterhet hos honom. Ändå behöll han uppenbarligen livet igenom samma grundtema i sina tal som även präglade hans sista framträdande som universitetskansler: han manade ständigt till enighet och besinning och gav uttryck för rädsla att oro och allmän turbulens skulle uppstå.

Som talare undvek De la Gardie helst en alltför högstämd stil, ibland vädjade han till känslorna men oftast sökte han föra en rent rationell argumentation; hans tal är heller inte särskilt belastade med lärdom och klassiska citat, däremot gärna med belysande exempel från svensk historia. Uppenbarligen har

hans bästa kvaliteter framträtt då han i debatter kunnat jämka samman olika motstridiga åsikter.

Man har svårt att i alla avseenden låta sig övertygas av författarens omdöme om De la Gardie som en kraftfull och beslutsfäbig politiker; snarare tycker jag materialet berättar om just en ytterst välvillig och ansvarsfull men samtidigt föga kraftfull politiker. Det är lätt att fatta sympati för honom. Inte heller blir man alltså helt övertygad om De la Gardies stora lärdom. Snarare kan man ana att han var en typisk företrädare för ett slags ämbetsadel, som i sina studier hela tiden varit inriktade på den kommande gärningen och begränsat studierna till ett minimum. Magnus Gabriel De la Gardie kunde knappast fylla ut en Johan Skyttes eller Axel Oxenstiernas kläder.

Men dessa reservationer får inte skymma de obestriddliga förtjänster Åslunds avhandling har. Vi får här en ingående redogörelse för den unge adelsmannens studiegång och då särskilt med tonvikt på retoriken men framför allt får vi en presentation av rådets arbete och den betydelse som värtaligheten hade i det politiska arbetet, något som öppnar nya spännande perspektiv och inbjuder till nya undersökningar. Det är en välskriven och tillförlitlig studie som Åslund gjort och den ger obestriddligen en fördjupad – om än inte en fullständigt ny – bild av Magnus Gabriel De la Gardie.

Erland Sellberg

Aris Fioretos: *Det kritiska ögonblicket*. Hölderlin, Benjamin, Celan. Norstedts 1991.

Aris Fioretos' doktorsavhandling *Det kritiska ögonblicket* kännetecknas av hög teoretisk nivå och grundlig kännedom om för närvarande aktuell internationell litteraturvetenskaplig debatt. I jämförelse med andra doktorsavhandlingar i litteraturvetenskap som framlagts under de senaste åren uppvisar Fioretos' arbete en mycket hög ambitionsnivå – här behandlas inte en delaspekt av en svensk 1900-talsförfattare utan fyra av de mest omdebatterade och komplicerade författarskapen i världslitteraturen.

Det kritiska ögonblicket kan studeras på två sätt, dels som till varandra relaterade läsningar av fyra författarskap, Longinos, Friedrich Hölderlin, Walter Benjamin och Paul Celan ur en speciell aspekt, nämligen det kritiska ögonblickets, dels »som en serie analyser ägnade åt olika retoriska händelser och deras förhållande till ögonblicklighet». De retoriska händelserna, eller som jag skulle föredra att säga, de retoriska figurerna, är anakolut, apostrof, cesur, överföring, citat och kiasm. I centrum för studierna står alltså det kritiska ögonblicket, d.v.s. den punkt där en text blir kritisk, de ögonblick när texten reflekterar över språk, ögonblick »då något sker» (s. 8), ögonblick som rör reception, tolkning och läsning. Dit hör Wordsworths 'spots of time' och Friedrich Schlegels 'parabaser'. I avhandlingen nämnda och